

POD REDAKCJĄ  
MICHAŁA WARDZYŃSKIEGO

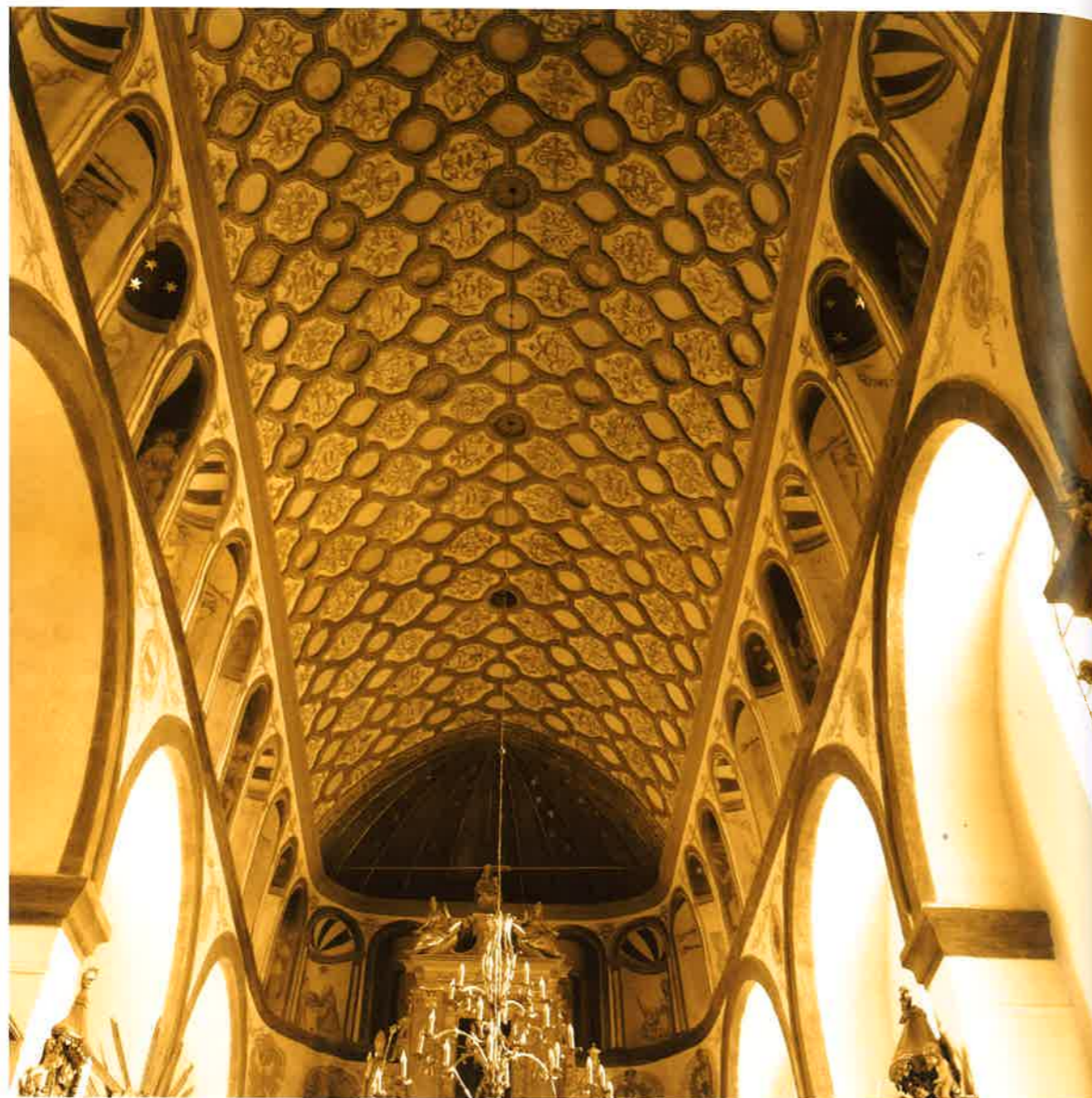
# **POZA WARSZAWĄ**

**I.**

## **ARCYDZIEŁA PLASTYKI DAWNEJ XII–XVIII WIEKU W ŚWIĄTYNIACH I REZYDENCJACH MAZOWSZA**

MAZOWIECKI  
INSTYTUT  
KULTURY

WARSZAWA 2018



**Potęga iluzji – renesansowe polichromie w Pułtusk, Broku i Brochowie**



**M**

iasto jako siedziba administracyjna dużego klucza dóbr stołowych biskupów płockich stało się w 2. poł. XV w. ich drugą po historycznej stolicy Mazowsza rezydencją. Bieg dynamicznego rozwojowi zamku i miasta lokacyjnego nadał już biskup Erazm Ciołek (pontyfikat 1504–1522), uznawany za pierwszego w regionie mecenasa kultury i sztuki renesansowej. Jego wysiłki kontynuowali następcy: Rafał Leszczyński (1523–1527), Andrzej Krzycki (1527–1535) oraz Jędrzej Noskowski (1546–1567).

Największym zespołem nowożytnego malarstwa monumentalnego na Mazowszu i w całej Polsce jest odkryta w trzech etapach przed 1934 r. oraz w latach 1987–1988 i 1994 polichromia wnętrza kolegiaty pułtuskiej, przebudowanej w stylu renesansu północnowłoskiego w latach 1545–1550 pod kierunkiem najważniejszego w regionie muratora płockiego Giovanniego Battisty Venetusa (Jana Baptysty Wenecjanina, daty życia: ok. 1492–1567). Wykonano ją w technologii mieszanej *al fresco – al secco*. W jej skład wchodzi dekoracja profili i pół sieci sklepiennej (o powierzchni 1500 m<sup>2</sup>), cykl herbów Rzeczypospolitej i Litwy, dynastii Jagiellonów i szlacheckich w pachach arkad między filarami prezbiterium i nawy głównej oraz zachowana fragmentarycznie seria figur apostołskich nad zacheuzkami na ich trzonach. Wobec przestąpienia przez XVIII-wieczne pomniki rodziny Żaluskich zrekonstruowano postaci św. św. Bartłomieja i Pawła na ostatniej parze filarów.

Poddane konserwacji i w części odtworzone w ciągu ostatniego ćwierćwiecza malatury w Pułtusk (1986–1987 przez Krzysztofa Kudelskiego oraz 1994–2008 przez zespół pod kierunkiem Stanisława Stawickiego z ASP w Warszawie), a także w Broku (odkryte w latach 1969–1971, odnowione 1992–2003) i Brochowie (zniszczone 1915 i 1939, w 2009 odtworzone na podstawie pojedynczej fotografii) zostały zaprojektowane według źródeł przez samego Venetusa. W kolegiacie malował je od 1551 r. działający w Warszawie

mistrz Wojciech (kosztem 216 florenów, przy współudziale czeladników Stanisława z Łomży i Stanisława z Liwu). Miały one wszystkie powielić schemat przyjęty wcześniej w latach 30. XVI w. w katedrze płockiej, pierwszym na Mazowszu dziełem monumentalnej architektury sakralnej w stylu nowożytnym (proj. i wyk. Bernardino Zanobi de Gianotis, Giovanni Cini da Siena i Filippo da Fiesole z Krakowa, 1531–1535). Odrebną częścią zespołu są malatury na ścianach i w kopule kaplicy grobowej biskupa Noskowskiego, usytuowanej od południa przy ostatnim przęśle prezbiterium.

Inspirowany projektami z III i IV księgi sławnego traktatu architektonicznego bolończyka Sebastiana Serlia (wyd. 1537 i 1540) układ kasetonów świątyni projektowanych na Mazowszu przez Venetusa determinował formy i program dekoracji. Ich pola wypełniły różnorodne rozety albo ujęte *all'antica* z profilu lub w 3/4 portrety bądź głowy różnych postaci, a przestrzenie między nimi – kompozycje kwiatowe. Listwy pokryto imitacją kimationu jońskiego albo perełkowania, natomiast pasy sklepienne – popularnymi motywami kandelabrowymi. Barwiono jednolicie także gzymsy i inne detale. Parasolową konchę owalnej absydy pokrył granat nieba z licznymi złożonymi gwiazdkami. Najciekawiej Venetus rozwiązał kompozycję malatur w pasach arkad: poszczególne nisze ujął prostymi architektonicznymi obramieniami z imitacją pseudopilastrów, profili i muszlowych konch (zamiennie z rozgwieżdżonymi fragmentami nieba), imitując barwę odwzorowywanego kamienia: ciemnoszarego piaskowca i czerwonego marmuru. W miejscach, gdzie na osi filarów znajdowały się ukryte przypory sklepienne, murator posłużył się w Pułtusk i Broku niezwykle pomysłowo iluzją przestrzeni, projektując na ukośnych ściankach takich wnęk imitację wpółotwartych drewnianych drzwi z drobiazgowo oddanymi żelaznymi okuciami, w pozostałych umieścił postaci świętych apostołów, ewangelistów i Ojców Kościoła, proroków i patriarchów narodu wybranego, a nawet dzielone na dwie części (w pasach po obu stronach sceny *Zwiastowania* i innych wydarzeń z dziejów odkupienia oraz cnót teologicznych i kardynalnych. Uzupełniono je w niektórych przypadkach

banderolami z zapisanymi antyczną kapitałą napisami identyfikacyjnymi. Pozostałe detale ornamentalne oraz przedstawienia heraldyczne jednoznacznie wskazują na biegłe posługiwanie się wczesnorenesansową grafiką południowoniemiecką, w tym drzeworytami z dekoracji książkowych.

Putuska kaplica biskupa Noskowskiego, której dekorację malarską zaprojektował najprawdopodobniej również Venetus, różni się wyraźnie od pozostałych partii malatur w nawie kolegiaty oraz w Broku i Brochowie. Wnętrze kaplicy cechuje przemyślana kompozycja, dzieląca je na trzy strefy: dolną, architektoniczną, o regularnych podziałach wszystkich ścian, z dwiema parami ustawionych jedno nad drugim konchowych wnek flankujących arkady (pierwotnie kaplica była otwarta tylko do prezbiterium, zaś przesunięcie otworu wejściowego na osi ściany wynikało z umiejscowienia tam filara), środkową – ze ścianami tarczowymi, pendentywami i tamburem, i górną, zdominowaną przez wyobrażenia figuralne w bogatej oprawie ornamentalnej. O ile elementy części dolnej we wzbogaconym kształcie nawiązują wyraźnie do detali z prezbiterium i nawy, o tyle strefa górna razem z dekoracjami w podniebiu czaszy kopuły są wyjątkowo bogate i należą do ścisłego kanonu malarstwa dobrego renesansowej w Polsce. Zastosowana konstrukcja architektoniczna – lombardzka w genezie, wsparta na pendentywach kopuła z tamburem i czaszą typu parasolowego – umożliwiła stworzenie wielkoformatowych scen na ścianach tarczowych. Na ścianie ołtarzowej było to rozbudowane przedstawienie *Sąd Ostateczny*, naprzeciw – *Nawrócenie św. Pawła*. Ścianę północną, ponad łukiem arkady wejściowej wypełnia iluzjonistyczna architektura, natomiast ścianę południową z zamkniętym półkolistym oknem projektant i malarz udekorowali rozbudowanym obramieniem architektonicznym i rozbudowanymi przedstawieniami herbów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. W pendentywach tamburu program ten uzupełniły cztery herby związane z fundatorem, ujęte w nowatorskie kartusze wykrojowe o weneckiej, serliańskiej genezie oraz pary puttów i umieszczony powyżej rząd aniołków buszujących w obfitej wici roślinnej. Sam tambur zredagowano podobnie, umieszczając między iluzjonistycznymi obramieniami okien i nisz bardzo zbli-



Pultusk, kolegiata, kaplica grobowa biskupa Jędrzeja Noskowskiego, polichromia kopuły, technika mieszana *al fresco-al secco*, lata 50. XVI w., proj. Giovanni Battista Venetus z Plocka, wyk. Stanisław Pieczonka z Nowej Warszawy (atryb.), fot. MW, 2016

Pultusk, kolegiata, widok ogólny w kierunku prezbiterium, zespół polichromii renesansowych, technika mieszana *al fresco-al secco*, 1551–1560, proj. Giovanni Battista Venetus z Plocka, wyk. Wojciech z Warszawy z udziałem Stanisława z Łomży i Stanisława z Liwu, fot. MW, 2010



żone floratury. Czasem wypełniły ułożone naprzemiennie pasy gwiazd i winorośli.

Jeśliby traktować dekorację malarską tego mauzoleum jako twórcze rozwinięcie koncepcji malarstwa monumentalnego zapoczątkowanej w kaplicy biskupa Piotra Tomickiego w katedrze na Wawelu (1530–1532, proj. i wyk. Bartolomeo Berrecci da Pontassieve z warszatem), to można przyjąć, iż Venetus, pozbawiony na Mazowszu źródeł kamieni budowlanych i dekoracyjnych, dążył wyraźnie do możliwie najwierniejszego odtworzenia iluzji monumentalnej i małej architektury oraz detali rzeźbiarskich. Natomiast w zakresie kreacji figuralnej i ornamentalnej, głównie z powodu silnego wpływu wzornictwa odpowiednio lombardzkiego i południowoniemieckiego, nastąpiło stopniowe odejście od tradycji „klasycznego” renesansu florenckiego. Cechą wskazującą na środkowoeuropejskie wykształcenie malarzy pracujących w Pultusku, Broku i Brochowie jest też typowy dla tego regionu realizm, odmienne od klasycyzującego włoskiego modelunku drapowanie materii szat oraz wyraźne zacięcie rodzajowe, widoczne szczególnie w scenach zbiorowych. W świetle najnowszych ustaleń Marii Łodyńskiej-Kosińskiej i Marii Lubryczyńskiej autorem tej wybitnej w skali całego kraju dekoracji kaplicy mógł być mistrz Stanisław Pieczonka z Nowej Warszawy (notowany 1550–1561), twórca dużej części znakomitej polichromii w Boguszycach (1558). Nieznani natomiast pozostają malarze odpowiedzialni za wystrój wnętrza kościoła brochowskiego.

#### Bibliografia:

- Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 10: *Dawne województwo warszawskie*, red. M. Omilanowska, J. Sito, z. 20: *Pultusk i okolice*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1999.
- W. Kosek, R. Lolo, *Jak polerowano perłę, czyli o pracach konserwatorskich w pultuskiej bazylice kolegiackiej w latach 1994–2009*, [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół w przestrzeni i kulturze miejskiej na przykładzie Pultuska. Materiały z Ogólnopolskiej Konferencji Konserwatorskiej, Pultusk 21–22 września 2009 roku*, red. R. Lolo, Warszawa 2009, s. 96–99.
- M. Kozarzewski, *Rewitalizacja kościoła p.w. św. Jana Chrzciciela i św. Rocha w Brochowie*, [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół w przestrzeni i kulturze miejskiej na przykładzie Pultuska. Materiały z Ogólnopolskiej Konferencji Konserwatorskiej, Pultusk 21–22 września 2009 roku*, red. R. Lolo, Warszawa 2009, s. 104–107.
- M. Łodyńska-Kosińska, *Pieczonka Stanisław*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze-rzeźbiarze-graficy*, t. 7, red. U. Makowska, Warszawa 2003, s. 106.
- J. Z. Łoziński, *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce 1520–1620*, Warszawa 1970.
- J. Ruszczycówna, *Obraz „Oplakiwania” z kolegiaty w Pultusku*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 8: 1964, s. 129–166.
- A. Sagała, *Renesansowa dekoracja malarska na sklepieniu kościoła w Broku*, „Mazowsze”, 13 (1/2000), s. 85–87.
- S. Stawicki, *Renesansowa dekoracja malarska na sklepieniu Kolegiaty Pultuskiej*, [w:] *Bazylika pultuska. 550 lat świątyni i Kapituły Pultuskiej*, red. W. Kosek, A. K. F. Wołosz, Pultusk [2001], s. 75–84.
- S. Stawicki, *Dekoracja malarska na sklepieniu kolegiaty pultuskiej. Odkrycie, konserwacja, rozwiązanie artystyczno-estetyczne*, „Ochrona Zabytków”, 2002, nr 3–4, s. 326–238.
- M. Wardzyński, *Sztuka nowożytna na Mazowszu. Zarys problematyki*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, t. 2: *Lata 1527–1794*, red. J. Tyszkiewicz, Pultusk 2015, s. 629–731.
- A. K. F. Wołosz, *Gotyki i renesans w architekturze pultuskiej kolegiaty*, [w:] *Pultusk: studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. H. Samsonowicz, t. 4, Pultusk 2000, s. 46–50.
- A. K. F. Wołosz, *Dzieje budowlane i architektura pultuskiej kolegiaty*, [w:] *Bazylika pultuska. 550 lat świątyni i Kapituły Pultuskiej*, red. W. Kosek, A. K. F. Wołosz, Pultusk [2001], s. 26–29.